

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE KONSEKWENCJE WOJNY SERBSKO-TURECKIEJ 1876–1878 DLA KRÓLESTWA SERBII*

MIROSLAW DYMARSKI

ABSTRACT. *Economic and social consequences of the Serbo-Turkish war 1876–1878 for Kingdom of Serbia.* The article is concerned with the analysis of economic costs and social consequences of the Serbo-Turkish war of 1876–1878, both in its direct aftermath and for the situation in the Kingdom of Serbia in the long term. The immediate financial consequences of the war with Turkey are analyzed and the author also considers the costs of war reparations, requisitions, supporting war refugees who had fled to Serbia, and compensations for Muslim owners for the land and real estate they lost as a result of the incorporation of Sanjak of Niš and part of Sanjak of Pirot. The costs of the war reflected the Serbian state's financial politics having been harnessed to realize a singular objective: political expansion into the territories historically linked to Serbia as an integral part of the process of building the Serbian nation-state.

STRESZCZENIE. Artykuł podejmuje analizę kosztów ekonomicznych i skutków społecznych wojny serbsko-tureckiej z lat 1876–1878, zarówno po zakończeniu konfliktu, jak i ich wpływu na sytuację w Królestwie Serbii w dłuższej perspektywie. Ocena obejmuje bezpośrednie skutki finansowe wojny z Turcją, ale również odszkodowania wojenne, rekwizycje, utrzymanie uchodźców, którzy schronili się w Serbii, kompensaty dla właścicieli muzułmanów za utracone ziemie i nieruchomości w wyniku inkorporacji ziem sandżaku Niš i część sandżaku Pirot. Koszty tej wojny był przykładem niemal całkowitego podporządkowania polityki finansowej państwa jednemu celowi: ekspansji terytorialnej na ziem historycznie związane z Serbią w procesie budowy państwa narodowego.

Autor: Mirosław Dymarski, Instytut Politologii UW, ul. Koszarowa 3, 51-149 Wrocław, Polska
miroslaw.dymarski@uw.edu.pl, **ORCID iD:** <https://orcid.org/0000-0002-6646-7119>

Keywords: Serbia, Serbian-Turkish war 1876–1878, Niš district, Pirot district, Vranje district, economy, migrations, borders, compensation, 1876–1878

Słowa kluczowe: Serbia, wojna serbsko-turecka 1876–1878, okręg Niš, okręg Pirot, okręg Vranje, ekonomia, migracje, granice, odszkodowanie, 1876–1878

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XXIX, Poznań 2022, Wydawnictwo Wydziału Historii UAM, pp. 169–182, ISBN 978-83-67284-08-0, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish

<https://doi.org/10.14746/bp.2022.29.12>

* Od 6 marca 1882 roku Księstwo Serbii przekształciło się w Królestwo Serbii. W artykule pojawiają się obie nazwy, w odniesieniu do dwóch różnych okresów, z kolei w tytule użyto tylko późniejszej oficjalnej nazwy państwa.

Podboje terytorialne, jakie towarzyszyły powstawaniu państw narodowych w XIX wieku niosły ze sobą szereg konsekwencji, na długo określających pozycję państwa na arenie międzynarodowej, także ich sytuację gospodarczą i społeczną. To co interesuje badaczy, ale także szeroko pojętą opinię to najczęściej mapy i granice polityczne. Mniej się zwraca uwagi na następstwa ekonomiczne i społeczne, a te mogą zilustrować rzeczywisty stan nowo tworzonego państwa. Celem niniejszego artykułu jest zbadanie i przedstawienie skutków ekonomicznych i społecznych dwóch kampanii wojennych serbsko-tureckich w latach 1876 i 1877–1878, zarówno w ujęciu bezpośrednich skutków, jak i wieloletnich następstw dla Królestwa Serbii. Będzie to analiza kosztów przyłączenia nowych ziem Sandżaku Niš (Vilayet Kosovo wcześniej Vilayet Tuna) i ziem krótkotrwałego Sandżaku Pirot do Księstwa Serbii w wyniku wojny z Turcją i postanowień kongresu berlińskiego. Podstawą tej analizy jest literatura, dokumenty Ministerstwa Finansów, Ministerstwa Gospodarki Narodowej i Ministerstwa Spraw Zagranicznych Księstwa Serbii i Królestwa Serbii (od 1882) z lat 1876–1885 zgromadzonych w Archiwum Serbii w Belgradzie, ale także roczniki statystyczne Królestwa Serbii.

Serbia należała do tych państw, które zdobycze terytorialne traktowały tak samo priorytetowo, jak budowę samego państwa. Gorzej było z rozwojem gospodarczym Księstwa Serbii zarówno przed, jak i po 1878 roku, kiedy Serbia uzyskała status w pełni niepodległego państwa. Prezentowany artykuł skupia się na problemie kosztów ekspansji terytorialnej, która miała zapewnić bezpieczeństwo narodu, rozwój gospodarczy państwa i przyłączyć ziemie historyczne lub zamieszkałe przez ludność etnicznie pokrewną. Problematyka włączenia ziem dawnego Sandżaku Niš do Księstwa Serbii znalazła już odzwierciedlenie w literaturze. Skupia się ona na określaniu nowych granic politycznych, organizacji administracji na terenach włączonych do Serbii, problemie uchodźców muzułmańskich etc.¹ Brak jest w literaturze analiz dotyczących ekonomicznych i społecznych skutków nowych zdobyczy państwa serbskiego. Rozważania te odnosimy do jednego, młodego państwa serbskiego, ale odnieść go można, jako problem badawczy, także do innych nowo powstałych państw. Przyjęto założenie, że do kosztów ekspansji terytorialnej w sandżakach Niš i Pirot² z lat 1876–1878 roku wliczyć należy wszystkie możliwe wydatki, jakie musiało po-

¹ S. Stojičić, *Novi krajevi Srbije 1878–1883: državnopravno i političko izjednačenje novooslobođenih krajeva sa doratnom Kneževinom Srbijom*, Leskovac 1975; idem, *Agrarno pitanje u novooslobođenim krajevima Srbije posle srpsko-turskih ratova 1878–1907: pravni i politički aspekt*, Niš 1985; idem, *Jugoistočna Srbija posle oslobođenja od Turaka*, „Niški zbornik” 1973, t. 1, s. 7–11; idem, *Organizovanje opština i opštinskih vlasti u novooslobođenim krajevima Srbije 1878. godine*, „Niški zbornik” 1973, t. 1, s. 83–89. V. Nikolić-Stojančević, *Leskovac i oslobođeni predeli Srbije 1877–78: etničke, demografske, socijalno-ekonomske i kulturne prilike*, Leskovac 1975; M. Svirčević, *The Establishment of Serbian local government in the counties of Niš, Vranje, Toplica and Pirot subsequent to the Serbo-Turkish wars of 1876–1878*, „Balcanica” 2007, t. 37, s. 111–124.

² Do 1873 roku omawiane ziemie należały do sandżaku Nisz. W latach 1873–1877 na tym obszarze utworzony został również sandżak Pirot.

nieś państwo serbskie, a więc koszty uzbrojenia i zaopatrzenia armii, zorganizowania administracji na nowych terenach, likwidację skutków wojny, w tym rekwizycji, utrzymania uchodźców, odszkodowań za zniszczenia i utracone mienie dla ludności podbitej i wypędzonej itd. Jest to cały ciąg wydarzeń, które znajdują, choć częściowe, odzwierciedlenie w archiwalnych materiałach serbskich.

Serbia przystąpiła do wojny w 1876 roku niedostatecznie przygotowana pod względem materialnym i finansowym. Oczywiście, impulsem do takiego kroku było zarówno antytureckie powstanie w Bośni i Hercegowinie w 1875 rok, jak i kwietniowe powstanie w Bułgarii 20 kwietnia/2 maja 1876 roku, które rozpoczynają sekwencję zdarzeń zwanych Wielkim Kryzysem Wschodnim. Pragnienie odzyskania dawnych historycznych ziem serbskich nie powinno przesłonić strukturalnych słabości Księstwa Serbii: brak regularnej armii, a opieranie się na systemie milicji (ustrój wojskowy przyjęty za ks. Michała Obrenovicia 1860–1868), zacofanie gospodarcze, ograniczone możliwości produkcyjne i transportowe do prowadzenia nowoczesnej wojny oraz chroniczny niedostatek środków finansowych. Jednakże wojna z Turcją 1876–1878 odzwierciedlała silne dążenia do realizacji idei narodowego państwa, w której terytoria historyczne i etniczne miały kluczowe znaczenie dla jego istnienia (powstania).

Serbia na pokrycie kosztów wojny, jaką prowadziła z Turcją w dwóch etapach w roku 1876 i na przełomie roku 1877/78, chciała pozyskać kredyt zagraniczny. Pierwotnie zakładano ogromną pożyczkę zagraniczną w wysokości 36 milionów dinarów, później zmniejszoną do 24 milionów, ale i tej kwoty nie udało się uzyskać. Trzeba mieć świadomość, iż chodziło o realnie bardzo dużą kwotę. Przychody Królestwa Serbii, dziesięć lat później, w 1888 roku, wyniosły bowiem niespełna 34 mln dinarów rocznie³. Oznaczało to, że Serbia była gotowa przeznaczyć na jedną kampanię wojenną więcej środków niż wynosiły jej roczne dochody! Wobec fiaska tych starań Serbia zwróciła się o pożyczkę do Rosji, ale uzyskała tylko sumę 5,3 mln dinarów. Nadal było to za mało dla przeprowadzenia ekspansji na ziemie w dolinie Morawy. Dokonano cięć w budżecie administracji, w wyniku których zaoszczędzono ok. 4 mln na płacach urzędników, a z opłat nałożonych na kupców dalszych 1,7 mln dinara. Dużą sumę, około 2,5 mln, zebrano przez oszczędności rządowe i datki osób prywatnych. Dodatkowo rekwizycje dóbr w momencie rozpoczęcia i trwania wojny dały dalsze 7,7 mln dinarów, co łącznie przedstawiało sumę 27 mln dinarów wydatkowaną na wojnę, która potoczyła się w dwóch kampaniach⁴.

W związku z tym, że nie udało się uzyskać dużej pożyczki zagranicznej, w dniu 19 stycznia 1876 roku Rada Ministrów uchwaliła dodatkowo rozpisanie Serbskiej Pożyczki Narodowej (*Srpski narodni zajam*) na sumę 12 mln dinarów⁵. Miała ona

³ S. Protić, *Odlomci iz ustavne i narodne borbe u Srbiji*, Beograd 1912, s. 300.

⁴ *Istorija srpskog naroda*, red. D. Srejskić, S. Gavrilović, Beograd 1981, księga 5, t. 1, s. 382.

⁵ *Zbornik zakona i uredba izdanih u Knjažestva Srbiji od 23 Januara 1876 pa do 1 Juna meseca 1877 god.*, Beograd 1877, t. 29, nr 29, s. 303.

również być przeznaczona na rekwizycje, odszkodowania za zniszczenia wojenne, a także na potrzeby opieki nad uchodźcami z terenów objętych walkami. Nadzieje na zebranie tak dużej kwoty szybko rozwiały się, bowiem w sierpniu 1876 roku przyniosła ona zaledwie 2 529 332 dinarów⁶.

Jak widać Serbia wkraczała do wojny z ogromnym długiem publicznym. Niedostatek środków finansowych był główną słabością Serbii w odniesieniu do planów wojny i ekspansji. Nie mogła sobie pozwolić na zakup nowoczesnego uzbrojenia za granicą i w zakresie artylerii dysponowała działami wytworzonymi w jedynej w kraju fabryce uzbrojenia w Kragujewacu.

Dwie fazy tej samej wojny z Turcją pogłębiły problemy finansowe państwa. Kampania roku 1876 zakończyła się całkowitą porażką Serbii. Jak już wcześniej wspomniano w tym czasie wojsko serbskie stanowiła właściwie milicja, werbowana na wojnę w kilku rzutach, bez dobrego, stałego szkolenia. Udało się sformować 6 dywizji piechoty, jednostki artylerii, sanitarne i techniczne, ale generalnie wartość tego wojska nie była duża. Do walki przeciwko Turcji zgłosili się także ochotnicy rosyjscy w liczbie zaledwie 2884 żołnierzy i 644 oficerów, ale, jak stwierdza Milorad Ekmečić, tylko oni „potrafili działać”⁷, bowiem kolejną słabością tej kampanii było niskie morale serbskich żołnierzy. W obliczy przewagi liczebnej wojsk tureckich i w konsekwencji klęski pod Djunisem w październiku 1876 r. miały miejsce powszechne dezercje w armii serbskiej⁸. Oddziały tureckie rozpoczęły marsz na Belgrad. Przed całkowitą katastrofą uratowała Serbię interwencja dyplomatyczna Rosji, która zażądała natychmiastowego wstrzymania ofensywy tureckiej.

W ślad za wycofującymi się wojskami serbskimi z sandżaku Niš i Pirot uciekali zamieszkujący te tereny Serbowie. Z terenów objętych walkami i w obawie przed tureckimi represjami uciekło do Księstwa Serbii co najmniej 140 tys. serbskich uchodźców⁹. Ich utrzymanie, zgodnie z celami polityki serbskiej musiało obciążyć budżet Księstwa Serbii. W archiwum Serbii zachował się m.in. dokument z dokładną ilością zbóż zakupionych na potrzeby wyżywienia uchodźców. Zakupiono prawie 365 ton (kukurydzy, pszenicy, żyta)¹⁰. Można jednak założyć, iż była to tylko część wydatków na potrzeby uchodźców. Więcej na ten temat w dalszej części artykułu.

Z konfliktu Serbia wyszła przynięcioną ciężkimi stratami materialnymi, finansowymi i moralnymi. Mimo całkowitej porażki, ale z nadzieją na poparcie Rosji,

⁶ Arhiv Srbije, Fond MF/3 1875–1883 (*Uprava državnih dugova*), dok. 1542 (31.08.1876) [dalej: AS].

⁷ M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja, Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*, Novi Sad 2011, s. 288.

⁸ S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006, s. 39.

⁹ M. Jagodić, *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861–1880*, Beograd 2004, s. 124.

¹⁰ AS, Fond Ministarstvo Narodne Privrede, dok. 545, 14.02.1884 (*Glavni izvod*). W zespołach Ministerstwa Finansów i Ministerstwa Gospodarki Narodowej nie ma zbyt dużo dokumentów, które ilustrowałyby sytuację finansową i materialną Serbii w trakcie tej wojny.

Serbia liczyła wprost na uzyskanie odszkodowania wojennego od Turcji w wysokości 12–15 mln dukatów albo zysków terytorialnych¹¹. W zbiorach ministerstwa spraw zagranicznych Serbii znajduje się dokument przygotowany na konferencję pokojową w Stambule w grudniu 1876 roku. Memoriał liczący 44 strony wyliczał zniszczenia jakich dopuściła się armia turecka w trakcie wojny na terenach Serbii, w okręgu Kraina, Crna Reka, Knjaževac, Aleksinac, Kruševac, Čačak, Drina. Straty w wyniku, jak napisano, „barbarzyńskich działań armii tureckiej” oszacowano na sumę 11 817 500 dinarów¹². Warto zwrócić uwagę, że jest to suma bliska tej, jaką Serbia chciała uzyskać w wyniku rozpisanej pożyczki narodowej. Wydaje się, że zbieżność tych liczb nie jest przypadkowa. Roszczenia te nigdy nie zostały uznane. Krótkotrwała zwycięska wojna, zimą roku 1877/78, nie zniwelowała dramatycznych następstw całej kampanii.

Warto jednak podkreślić, że wznowienie wojny zimą 1877/1878 było spowodowane dwoma czynnikami. Po pierwsze, armia rosyjska tocząca wojnę z Turcją od kwietnia 1877 uzyskiwała przewagę na terenie Bułgarii (28 listopada/10 grudnia 1877 r. padła twierdza Plewna), po drugie, wydaje się, że Serbia zdecydowała się na ryzyko dodatkowych strat w obliczu obawy, że Niš i Skopje mogą wpaść w ręce Bułgarów, którzy podążali w trop za armią rosyjską¹³. W dniu 1 grudnia/13 grudnia 1877 r. Księstwo Serbii wznowiło działania wojenne przeciwko Turcji. Książę Milan w odezwie do narodu wskazał na wielowiekową niewolę turecką oraz obecne zniszczenia, jakich dokonuje armia turecka na ziemiach zamieszkałych przez Serbów. Aby osłabić strach przed kolejną porażką i stratami jakie może ona za sobą pociągnąć wskazał, że w przeciwieństwie do pierwszej fazy wojny w roku 1876 Serbia przyłącza się do koalicji z Rosją, Czarnogorą, a także armią rumuńską, która wspiera Rosjan w Bułgarii¹⁴. Tym razem armia serbska była lepiej przygotowana do wojny. Zmobilizowano 81,5 tys. żołnierzy, którzy dysponowali 232 działami¹⁵. Od wiosny 1877 roku Serbia porzuciła bowiem system milicji, jako siły zbrojnej i w szybkim tempie przeszła do budowy stałej, nowoczesnej armii¹⁶. Ta nowa armia serbska zdobyła miasta Bela Palanka, Piroć i skierowała się na Niš, którego nie udało się zdobyć w 1876 roku. Trudno się dziwić. Twierdza turecka w Nišu dysponowała większą liczbą dział niż cała armia serbska! Na jej uzbrojenie składało się bowiem aż 267 dział, w tym 28 nowoczesnych firmy Krupp¹⁷. Jednakże, wobec klęski wojsk turecki w Bułgarii, garnizon w Nišu po krótkim oblężeniu poddał się 29 grudnia/11 stycznia.

¹¹ *Istorija srpskog naroda*, s. 390.

¹² AS, Fond MID/4,teczka 5, dok. 478, 24.12.1876 (*Mémoire sur les notes de cruante & barbarie commis-par l'armée turque pendant la guerr serbo-turque*).

¹³ S. Bandžović, op. cit., s. 68.

¹⁴ *Rat Srbije sa Turskom za oslabođenje i nezavisnost 1877–1878*, Beograd 1879, s. 3–5.

¹⁵ *Wojna rosyjsko-turecka 1877–1878*, red. I. Rostunov, Warszawa 1982, s. 191.

¹⁶ M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, s. 291–292.

¹⁷ *Wojna rosyjsko-turecka 1877–1878*, s. 194.

W czasie całej wojny wielu muzułmanów z sandżaku Niš i Pirot zostało zabitych lub zmuszonych do ucieczki. Najczęściej uciekinierzy wycofywali się wraz armią turecką, którą tworzyli głównie Albańczycy. Nie była to sytuacja ani zaskakująca ani nadzwyczajna dla żadnego konfliktu, a na Bałkanach w szczególności. Jednakże, jak stwierdza Kemal Karpat, zachowało się wiele dowodów, które świadczą o systemowym podejściu władz Księstwa Serbii do sprawy zdobyczy terytorialnych na Turcji. Przytacza również szacunek strat poniesionych przez ludność muzułmańską sporządzony przez konsula osmańskiego w Nišu M. Nicolaidesa. Według tej listy ludność muzułmańska straciła 107 çiftlików wraz ziemią liczoną na 831000 donums (1 dönüm = 900–1000 m²)¹⁸.

Zajęcie sandżaku Niš i fragmentu sandżaku Pirot na przełomie roku 1877 i 1878 oraz przyłączenie tych ziem do Serbii na podstawie decyzji Kongresu Berlińskiego 1878 roku pozwoliło władzom serbskim na organizację życia i lokalnej administracji na nowych terenach. Zgodnie z decyzją mocarstw do Serbii przyłączono z dawnego sandżaku Niš powiaty (kaza): Niš, Prokuplje, Kuršumlja, Leskovac, większą część powiatu Vranje a z sandżaku Pirot, powiat Pirot oraz małe części powiatów Trn i Priština¹⁹. Dość powszechny jest pogląd o katastrofie społeczności muzułmańskiej na podbitych przez Serbów ziemiach²⁰, ale warto się temu przyjrzeć dokładniej. K. Karpat stwierdza, że wielu przywódców lokalnej społeczności muzułmańskiej oraz właścicieli ziemskich (agów, begów i chłopów), zostało zabitych, wypędzonych lub pozbawionych swojej własności²¹. Daleki jestem od lekceważenia takich tragicznych wypadków, ale trzeba się odwołać do faktów. Zachowane materiały wskazują bowiem na inne stanowisko władz serbskich odnośnie do kwestii utraconej przez muzułmanów własności. Niewątpliwie wpływ na to miały postanowienia Kongresu Berlińskiego, które w artykule 39 zobowiązały nowe władze do zwrotu nieruchomości, wypłaty odszkodowań za straty materialne lub za przejęcie nieruchomości ludno-

¹⁸ K. Karpat, *Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman state, 1878–1914* [w:] *Ottoman Bosnia. A History in peril*, M. Koller, K. H. Karpat, Madison 2004, s. 129.

¹⁹ B. Lilić, *Pirot at the Berlin Congress*, „Serbian Studies” 1999, t. 13, nr 1, s. 63.

²⁰ Piszą o tym liczni autorzy: J. McCarthy, *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*, Princeton 1996; idem, *The Ottoman peoples and the end of empire*, London–New York 2001; K. Karpat, *Migration of the Bosnian Muslims*; Ch. Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan nationalism. Russian influence in the internal affairs of Bulgaria and Serbia 1879–1886*, Berkeley 1968; S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. M. Jagodić przeprowadził dość szczegółową analizę skali emigracji muzułmanów (Turków, Albańczyków, Czerkiesów) z ziem zajętych przez armię serbską. Była to przede wszystkim ucieczka wraz z wycofującą się armią turecką, złożoną głównie z Albańczyków z Prokuplja, Kuršumlja i Leskovaca. Jak stwierdza autor, wyliczenia opierają się na szacunkach i niekompletnych źródłach, gdyż brakuje wiarygodnych danych do oceny całości sytuacji. M. Jagodić, *The Emigration of Muslims from the new Serbian regions 1877/1878*, „Balkanologie. Revue d'études pluridisciplinaires” 1998, t. 2, nr 2, s. 7–9.

²¹ K. Karpat, *Migration of the Bosnian Muslims*, p. 129. Ten fakt podkreśla również I. Blumi, *Ottoman refugees 1878–1939. Migration in a post-imperial world*, London–New York 2013, s. 52–53.

ści muzułmańskiej²². Zresztą, mocarstwa generalnie stały na stanowisku, by umożliwić powrót ludności muzułmańskiej na swoje ziemie, ale Serbia przyjęła politykę zmiany nowo zdobytych terenów w ziemie homogeniczne narodowo i gotowa była ponieść nawet duże koszty z tym związane²³.

Jeśli uznać za uprawnioną opinię Kemala Karpata, że Serbia reprezentowała systemowe podejście do zdobyczy terytorialnych, to powinna szybko uporać się z inkluzją nowo przyłączonych ziem. Tymczasem tak nie było, chociaż plan zajęcia omawianych ziem opracowany został już w 1875 roku²⁴. Ale Serbia po prostu nie miała sił i środków na tak ambitne zamierzenia. Cierpiała między innymi na chroniczny deficyt wykształconych urzędników i policji. Powodowało to, że pewną rolę, na nowo zdobytych terenach, odgrywała armia²⁵. Stagnacji sprzyjała mała mobilność serbskich chłopów nie nawykłych do opuszczania swoich wsi, w związku z czym nowo zdobyte ziemie często było po prostu nie „doludnione”. Miasto Vranje, tuż przy nowej granicy, utraciło ludność muzułmańską, stanowiącą 40% mieszkańców, ale także szeroką przestrzeń do handlu i popadło w stagnację²⁶.

Po zajęciu nowych ziem w 1878 roku władze serbskie nie zignorowały obowiązku wyrównania strat poniesionych przez ludność cywilną, zarówno chrześcijańską, muzułmańską, jak i żydowską. Odnośnie do rozstrzygnięcia kwestii własności ziemskich, państwowych i prywatnych, powołano specjalną komisję serbsko-turecką celem realizacji postanowień art. 39 traktatu z Berlina. Rząd Księstwa a później Królestwa Serbii nie miał środków na wykup ziemi dawnych właścicieli osmańskich w związku z tym w dniu 3/15 lutego 1880 roku zostało uchwalone „prawo agrarne”, na mocy którego to chłopci sami mieli zapłacić za ziemię przejętą z rąk właścicieli muzułmańskich²⁷.

Władze serbskie musiały także przejąć od imperium osmańskiego zobowiązania dokończenia budowy linii kolejowej na nowo zajętych terenach (artykuł 38). Niewątpliwie linia kolejowa dawała szansę na gospodarczy rozwój kraju, ale tempo realizacji tej inwestycji narzucone Serbii było dla niej kolejnym wielkim obciążen-

²² „Mussulmans possessing property in the territories annexed to Servia, who may wish to reside in the Principality, may retain their real property, either by farming it out or by having it administered by third parties. A Turco-Servian Commission shall be appointed to settle, within a period of three years, all questions relative to the mode of alienation, working, or use, on the account of the Sublime Porte, of the property belonging to the State and religious foundations (Vakoufs), as well as of the questions regarding the interests of private persons engaged therein; Treaty between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia, and Turkey for the settlement of affairs in the East: signed at Berlin, July 13, 1878”, „American Journal of International Law” 1908, t. 2, nr S4 (*Supplement: Official Documents*; October), s. 418.

²³ M. Jagodić, *The Emigration of Muslims*, s. 4–5.

²⁴ M. Svirčević, *The Establishment of Serbian local government*, s. 113.

²⁵ Ibidem, s. 116.

²⁶ S. Bandžović, op. cit., s. 78.

²⁷ M. Jagodić, *The Emigration of Muslims*, s. 14.

niem²⁸. Nowa konwencja, dotycząca budowy linii kolejowej w byłym sandżaku Niš, miała być bowiem zawarta z Austro-Węgrami i Turcją „natychmiast” po podpisaniu traktatu z Berlina²⁹. Dodatkowo artykuł 42 tego traktatu stwierdzał: Serbia musi ponieść część kosztów tureckiego długu publicznego z przyłączonych terenów w wyniku traktatu podpisanego w Berlinie, a reprezentanci stron rezydujący w Konstantynopolu „ustalą jej kwotę w zgodzie z Wysoką Portą na sprawiedliwej podstawie”³⁰. Zatem Serbia w krótkim czasie przyjęła na siebie ogromne zobowiązania finansowe, określone w postanowieniach Kongresu Berlińskiego, a to było daleko ponad siły młodego państwa i słabej serbskiej gospodarki.

Zapewne dlatego rząd serbski musiał od roku 1881 zaciągać dodatkowe kredyty. Były to m.in. kredyty pozyskane pod zastaw monopolu loteryjnego w austriackim *Kaiserische-Königliche Privilegitre Österreichische Länderbank*³¹, kredyt ze sprzedaży obligacji we Francji w *Comptoir d'Escompte de Paris* na sumę 3,1 mln franków³². Ponadto Serbia zawarła w dniu 13/25 grudnia 1882 roku umowę z *Anglo-Oesterreichische Bank*, na sprzedaż 11 200 obligacji po 500 franków za sztukę, co dało sumę 5 600 000 franków³³.

Ogólnie w latach 80. XIX wieku Serbia za rządów króla Milana zaciągnęła aż 11 różnych kredytów (w tym na budowę linii kolejowej w okręgu Niš i Vranje), doprowadzając do poważnego obciążenia finansów państwa. Skala zadłużenia była ogromna a warunki kredytów bardzo trudne. Realne oprocentowanie kredytów wynosiło od 61% (pożyczka tytoniowa) do 80% (kredyt kolejowy). W roku 1889 dług państwa wynosił już 304 046 653 dinary, na który składało się 12 kredytów zaciągniętych w latach 1867–1888. W wyniku takiej sytuacji ponad połowa rocznych przychodów państwa szła w tym czasie na spłatę długów zagranicznych: w 1888 roku wpływy do budżetu wyniosły 33 828 287 dinarów, natomiast roczna spłata długu publicznego 17 208 696 dinarów³⁴. Na szczęście w następnych latach wpływy do budżetu rosły. W roku 1893 wyniosły one 56 137 615 dinarów, natomiast roczna spłata długu publicznego w tym roku osiągnęła kwotę 20 695 024 dinarów³⁵.

Do likwidacji szkód materialnych spowodowanych wojną, rekwizycjami, zniszczeniami oraz zaborem nieruchomości rolnych powołano Komisję Agrarną, która miała kompetencje przyznawania odszkodowań. Odbywało się to na wniosek poszko-

²⁸ V. Aleksić, *Uloga i značaj stranog kapitala u industrializaciji predratne Srbije* [w:] *Deindustrializacija u Srbije*, red. B. Drašković, Beograd 2014, s. 160.

²⁹ M. Jagodić, *The Emigration of Muslims*, s. 14.

³⁰ *Treaty between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia, and Turkey*, s. 419.

³¹ AS, MF/3 1875–1883 (*Uprava državnih dugova*), dok. 3637, 2.12.1882 (pismo z Länderbank).

³² AS, MF/3 1875–1883, dok. 3702, 3/15.12.1882 (pismo posła serbskiego w Paryżu). W krajach prawosławnych posługiwano się kalendarzem juliańskim, dlatego wpisywano dwie daty w korespondencji.

³³ AS, MF/3 1875–1883 (*Uprava državnih dugova*), dok. 1257, 5.11.1882. Problemem Serbii był brak stabilnej polityki wymiany. Ministerstwo Finansów obracało różnymi walutami: dinarami, rublami, dukatami i frankami.

³⁴ S. Protić, *Odlomci*, s. 298–299.

³⁵ *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije 1893*, Beograd 1895, s. 236–237.

dowanego. W większości były to pozwy indywidualne, ale bywały również zbiorowe, obejmujące kilkanaście lub kilkadziesiąt osób. Jak wspomniano, prawo do odszkodowań miała ludność chrześcijańska, muzułmańska i żydowska. W zbiorach archiwalnych Ministerstwa Finansów Księstwa Serbii zachowało się bardzo dużo protokołów wraz z końcowymi decyzjami Komisji Agrarnej o przyznanych sumach. Tylko w przypadku dużych kwot lub skomplikowanych spraw decyzję podejmował Sąd Okręgowy w Nišu. Rozpiętość odszkodowań była bardzo duża od 87 do ponad pięćdziesięciu tysięcy dinarów. M.in. niejaki Emin aga z okręg Niš otrzymał w kwietniu 1883 roku 20 400 dinarów odszkodowania za rekwizycje zboża dokonane przez armię serbską w czasie wojny³⁶. Do dnia 9 września 1883 roku łącznie rozpatrzono 2652 wnioski o odszkodowania, przy czym nie wiadomo czy chodzi tylko o wnioski indywidualne czy również zbiorowe. Jeśli tak, to liczba osób, którym przyznano odszkodowania byłaby wyższa, gdyż na pozwach zbiorowych figurowały niekiedy podpisy kilkunastu osób. Nie zachował się dokument informujący ile wniosków rozpatrzono po 9 września 1883, ale wiadomo, że nadal wypłacano odszkodowania masowo, gdyż zachowały się protokoły z wypłat, m.in. na kwotę aż 51 360 dinarów, którą otrzymał postanowieniem z dnia 8 czerwca 1885 roku Hadži Mustafa Abdunaratović³⁷. Zapewne tak późne rozstrzygnięcie wynikało z bardzo dużej sumy odszkodowawczej. Z każdej wypłaty był sporządzony protokół z wyjaśnieniem za co została wypłacona suma odszkodowawcza.

Można więc sądzić, że Komisja Agrarna rozpatrzyła co najmniej kilka tysięcy wniosków. Jak ustalił Miloš Jagodić, liczba ludności przyłączonych do Serbii po 1878 roku wynosiła 310 735 w tym ludności chrześcijańskiej 215 117 i 95 619 muzułmanów³⁸, w tym mężczyzn muzułmanów nieco ponad 46 000³⁹. Zatem liczba mężczyzn, którzy otrzymali odszkodowania była dużo niższa. Pytanie tylko czy wszyscy ponieśli szkody i należała im się wypłata rekompensaty. Warto zwrócić uwagę na dość istotny fakt. Pewną grupę ludności muzułmańskiej na nowo zdobytych przez Serbię terenach stanowili Czerkiesi, przesiedleńcy z Kaukazu, którzy byli utrapieniem dla ludności chrześcijańskiej na Bałkanach, ze względu na swoje agresywne i rabunkowe zachowania, i w wyniku postanowień konferencji w Stambule w grudniu 1876 roku zostali przymusowo przesiedleni do Azji Mniejszej⁴⁰. Oni również stanowili sporą grupę posiadaczy ziemskich. Dla przykładu w powiat Prokuplje mieli 195 domów, najwięcej w czterech wioskach (Donja Plana, Velika Plana, Gornja Trnava, Mramor)⁴¹. Generalnie, wiosek zamieszkałych przez Czerkiesów było oczywiście więcej, przede wszystkim w samdżku Pirot, ale brak jest dokładnych danych

³⁶ AS, MF/3 1875–1883, dok. 1781.

³⁷ AS, MF/3 1875–1883, dok. 3538.

³⁸ M. Jagodić, *The Emigration of Muslims*, s. 3.

³⁹ M. Jagodić, *Nasljavanje Kneževine Srbije 1861–1880*, s. 132.

⁴⁰ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of Ottoman empire and modern Turkey*, t. 2, Cambridge 2005, s. 179.

⁴¹ V. Nikolić-Stojančević, *Leskovac i oslobođeni predeli Srbije 1877–1878*, s. 119.

na ten temat⁴². Można przypuszczać, że Czerkiesom odebrano również możliwość dochodzenie praw do utraconych własności ziemskich, jako że w dokumentach komisji agrarnej nie zachował się ani jeden taki wniosek. Nie można wykluczyć, że Czerkiesi wysiedleni tak daleko od swych domostw nie dochodzili skutecznie swych praw do odszkodowań. Łącznie więc liczba rozpatrzonych wniosków o odszkodowanie względem ogólnej liczby osób poszkodowanych nie musi być jakoś poważnie zaniżona przez władze serbskie.

Odszkodowania szacowano przeważnie w dinarach, ale były też naliczenia we frankach francuskich, które urzędnicy zapisywali jako „napoleony”, od wizerunku cesarza Napoleona III na monetach, według kursu 20 dinarów za jednego franka⁴³. Odszkodowania przyznane zarówno przez Komisję Agrarną, jak i postanowieniem sądu wypłacano z funduszy Serbskiej Pożyczki Narodowej. Rekompensowano szkody wojenne, ale także straty w wyniku zajęcia dóbr przez wojsko. Jak dowiadujemy się z korespondencji ministra wojny i ministra finansów także armia, ze swojego budżetu pokrywała część strat jakie ponieśli chłopci w czasie wojny w 1876 roku. Zachowały się dokumenty potwierdzające to dla okręgów Belgrad i Aleksinac. W przypadku okręgu Belgrad dotyczy to tylko ekwiwalentu za rekwizycje żywności i zwierząt dokonane na potrzeby wojska, gdyż walki z armią turecką tam się nie toczyły. W przypadku Aleksinaca, oprócz rekwizycji chodzi również o materialne zniszczenia, jako że w okolicach tego miasta rozegrały się ciężkie walki pierwszej fazy wojny serbsko-tureckiej⁴⁴.

Nie wiemy ile dokładnie osób spośród ludności cywilnej (chrześcijan, muzułmanów czy żydów) zostało poszkodowanych w wyniku działań wojennych bądź rekwizycji dokonanych przez wojsko serbskie na terenie sandżaków Niš i Pirot (przypominamy, że ten ostatni jako sandżak istniał tylko w latach 1877–1878). Nie można jednak uznać liczby kilku tysięcy wniosków za marginalną. Można dopuścić, iż nie wszyscy muzułmanie, bo o nich pisał wspomniany na początku tekstu Kemal Karpat, doznali szkód, nie wszyscy, którzy ponieśli szkody złożyli pozwy: może nie żyli, może zostali przesiedleni jako uchodźcy do Azji Mniejszej przez władze tureckie, albo po prostu pozostali na miejscu i nie oddali swego majątku w ręce ludności serbskiej. Tych było zapewne najmniej, bowiem dążeniem władz serbskich było pozbycie się ludności osmańskiej z nowy terenów.

Jak już stwierdzono, zgodnie z prawem przyjętym przez rząd serbski w dniu 3/15 lutego 1880 r. chłopci serbscy mieli sami spłacić kwoty za przejęte gospodarstwa, ale były z tym wielkie trudności. Chłopci unikali płacenia i władze serbskie musiały zabiegać o pożyczki zagraniczne i wypłacić odszkodowania byłym właścicielom⁴⁵.

⁴² Ibidem, s. 161.

⁴³ AS, MF/3 1885, dok. 3013, 22.05.1885.

⁴⁴ AS, MF/3, dok. 1149, 8.03.1883 i dok. 1873, 11.04.1883 (pisma ministra wojny gen. Nikolicia informujące ministra finansów, że armia na bieżąco pokrywała szkody związane ze zniszczeniami w okręgach Belgrad i Aleksinac.

⁴⁵ M. Jagodić, *The Emigration of Muslims*, s. 14.

Chłopi mieli później spłacić swoje zobowiązania. Jednak nie szło to dobrze. Jeden z autorów podkreśla, że chłopi wykorzystywali sytuację, że państwo serbskie wzięło na siebie wypłatę odszkodowań wobec dawnych właścicieli i starali się unikać wypełnienia swoich zobowiązań finansowych⁴⁶. Zachowały się spisy wiosek, które zalegały z płatnościami do kasy Serbskiej Pożyczki Narodowej. Dla przykładu: władze okręgu Niš informowały 24 lutego 1884 r. Zarząd Serbskiej Pożyczki Narodowej, że 7 wiosek z powiecie Leskovac miało problemy ze spłatami rat za przejęte gospodarstwa⁴⁷; władze okręgu Toplica informowały w dniu 22 czerwca 1885 roku, że 9 wsi powiatu Prokuplje nadal zalega z podobnymi spłatami⁴⁸.

Skupmy uwagę teraz na innych kosztach omawianej wojny Serbii z Turcją. W dokumencie opracowanym przez Ministerstwo Finansów Księstwa Serbii szczegółowo wyliczono ilość żywności jaką przeznaczono podczas wojny 1876 roku na potrzeby wojska, na utrzymanie uchodźców z terenów objętych walkami, których szacowano na 140 tys. ludzi oraz żywność zniszczoną w wyniku działań wojennych. Według raportu Ministerstwa Finansów na wyżywienie wojska przeznaczono 8 362 262 oka żywności, tj. 10 728 782 kg, na potrzeby uchodźców 284 227 oka, czyli 364 380 kg a straty wśród zbiorów wyniosły 156 403 oka czyli 200 508 kg⁴⁹. Można przyjąć, że wykaz obejmuje jedynie zboże i mąkę, na elementarne wyżywienie wojska i uchodźców. Nie wiemy jednak jaka była proporcja zbóż do mąki oraz jaki rodzaj zbóż przeznaczono na te cele. A to decydowało o wysokości poniesionych wydatków. Aby obliczyć ten koszt wojny 1876 roku przyjęto proste założenie, że zboża i mąka stanowiły po 50% ogółu zużytej żywności. Dysponujemy danymi co do cen na wymienione produkty z lat 1890–1895, przy ich uśrednieniu dla całego Królestwa Serbii około 11,02 dinara za 100 kg zboża, a mąki średnio 13,35 dinara za 100 kg⁵⁰. Tak więc, żywność dla wojska to był koszt 590 694 dinarów za zboża i 715 586 dinarów za mąkę, łącznie 1 306 280 dinarów wydatkowanych na wyżywienie wojska. Wydatki na uchodźców, przy zachowaniu takich samych proporcji zbóż i mąki, to suma 44 402 dinarów. Do tego dochodzą straty wśród zbiorów, które spłonęły, obejmujące sumę 24 430 dinarów. Całość zamyka się kwotą 1 375 112 dinarów, mniej więcej tyle ile wyniosły zyski z kopalń państwowych oraz poczty i telegrafu za cały rok 1893.

Należy mieć świadomość, iż dane nie odzwierciedlają rzeczywistych kosztów, często pośrednich. Już rok 1879 przyniósł nowe wyzwania, bowiem był rokiem nieurodzaju. Na terenie Serbii znajdowało się wielu uchodźców i to głównie dla nich

⁴⁶ Ibidem; M. Đorđević, *Srpska nacija u građanskom društvu*, Beograd 1981, s. 139–141.

⁴⁷ AS, MF/3 1885, dok. 717, 24.02.1884.

⁴⁸ AS, MF/3 1885, dok. 4422, 22.06.1885.

⁴⁹ AS, Fond Ministarstvo Narodne Privrede, dok. 545, 14.02.1884 (*Glavni izvod*).

⁵⁰ *Statistika cena poljiprovrednih proizvoda u Kraljevini Srbiji od 1890 do 1895 godine*, Beograd 1897, s. 6. Warto dodać, że raporty miesięczne naczelników powiatów wskazywało na duże rozbieżności cen tych produktów, np. w powiecie Krajina pszenica kosztowała w 1885 roku 10,5 dinara za 100 kg, a w powiecie Vranje była dużo droższa: 18–20 dinarów; AS, Fond MNP/3 1885, dok. 1934, 2.12.1885 i dok. 1899, 5.12.1885.

przyjęto 29 grudnia 1879 roku prawo o pomocy żywnościowej w postaci kredytu rządowego w wysokości 500 tys. dinarów, podniesionego później do 1 mln dinarów⁵¹.

Wskazany powyżej problem wyżywienia uchodźców nie oddaje chyba jednak skali problemu. Wojna serbsko-turecka 1876–1878 spowodowała największy ruch migracyjny na Bałkanach w XIX wieku. Blisko dwa miliony ludzi musiało opuścić swoje domostwa. W przypadku Serbów, po powstaniu w Bośni i Hercegowinie w 1875 roku i wojnie serbsko-tureckiej do Serbii i z pogranicznych terenów serbsko-tureckich w głąb kraju, uciekło ok. 200 tys. ludzi. Dalsze około 200 tys. Serbów uciekło z Kosowa do Serbii po 1878 roku, gdy wypędzeni z dawnego sandżaku Niš muzułmanie w dużej części osiedli w wilajecie kosowskim wymuszając ucieczkę kosowskich Serbów⁵².

Trzeba podkreślić, że problem likwidacji szkód przez administrację serbską, w nowo przyłączonych okręgach, wymaga jeszcze pogłębionych badań i nie może zostać wyjaśniony w tym artykule. Nasuwa się wniosek, że władze Księstwa (od 1882 r. Królestwa) Serbii starały się, zgodnie z decyzjami mocarstw podjętymi na Kongresie Berlińskim, rozwiązać sprawę systemowo. Głównym problemem był brak środków finansowych. Niemniej jednak uważam, że wynikał on ze skutków polityki Serbii, która dążyła do poszerzenia swego terytorium nawet za cenę katastrofy finansowej i braku perspektyw rozwojowych. Była to świadomie wybrana polityka państwa narodowego. Odbije się to później wyraźnie m.in. na poziomie ważnego wskaźnika rozwoju kraju, mianowicie skolaryzacji, która 20 lat po zajęciu nowych ziem, w latach 90. XIX w., wykazywała nawet regres. Spadła liczba szkół i uczniów⁵³. Warto spojrzeć na zmiany w skali budżetu Ministerstwa Oświaty. Poważny spadek środków przeznaczonych na edukację kontrastuje z ciągle rosnącymi wydatkami na wojsko. Jeśli w 1893 roku budżet Ministerstwa Oświaty wynosił 3 908 016 dinarów, a Ministerstwa Wojny 11 030 918 to w roku 1900 sytuacja wyglądała następująco: Ministerstwo Oświaty 3 008 770 dinarów a Ministerstwo Wojny 16 886 700⁵⁴.

Kryzys w szkolnictwie ilustrują także dane dotyczące sytuacji szkół średnich i fachowych: rok 1894: 33, 1895: 37, 1896: 32, 1897: 28, 1898: 29, 1899: 19, 1900: 19. Liczba uczniów w roku 1894 wyniosła 8559 w roku 1900 już tylko 5355⁵⁵. Generalnie uwydatnił się regres w szkolnictwie, choć jego źródeł może być więcej niż problemy budżetowe państwa.

Innym zagadnieniem wartym poruszenia jest budowa administracji serbskiej na nowych ziemiach oraz jej usystematyzowanie. Według Svirčevicia zajęło to 5 lat od 1877 do 1882 roku. Nie była kopia administracji w Księstwie Serbskim. Rząd bo-

⁵¹ M. Jagodić, *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861–1880*, s. 130.

⁵² M. Protić, *Migrations resulting from peasant upheavals in Serbia during the 19th century* [w:] *Migrations in Balkan history*, red. R. Samaradžić, D. Djordjević, Beograd 1989, s. 94.

⁵³ S. Protić, *Odlomci*, s. 305.

⁵⁴ *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije 1893*, s. 238. *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije 1900*, Beograd 1904, s. 384.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 461.

wiem uznał, że należy pozostawić część instytucji znanych z czasów osmańskich, jako że ludność się do nich przyzwyczaiła i łatwiej będzie jej w przyszłości zaakceptować zmiany⁵⁶. Struktura administracyjna na terenach inkorporowanych do Serbii powstała na podstawie Tymczasowego Prawa Organizacji Ziem Wyzwolonych z 3/15 stycznia 1878 roku⁵⁷. Jeszcze przed Kongresem Berlińskim, w maju 1878 roku, władze Serbii wydzieliły na nowo zdobytych terenach 6 okręgów: Niš, Vranje, Pirot, Leskovac, Kuršumlja, Kula. Ostatecznie na mocy decyzji z 17 grudnia 1878 roku nowe ziemie podzielono na 4 okręgi (Niš, Vranje, Pirot i Toplica)⁵⁸.

Gospodarka w rękach państwa była minimalna, zatem zadań ekonomicznych administracja lokalna nie spełniała. Naczelnicy okręgów mieli obowiązek zbierać dane o sytuacji w poszczególnych powiatach. Istniał pewien schemat, według którego naczelnik powiatu sporządzał raport: stan zdrowia ludzi i bydła, poziom rezerw żywności dla ludzi i zwierząt, nadzwyczajne zjawiska przyrodnicze, wydarzenia, klimat, w tym opady, ceny produktów spożywczych i zwierząt. Raporty były o różnym stopniu szczegółowości, ale zawsze według podobnego wzoru. Ujednolicono więc informacje, jakie otrzymywał naczelnik okręgu. Następnie przygotowywał zestawienie dla ministra gospodarki narodowej⁵⁹.

PODSUMOWANIE

Walka o nowe ziemie była programem narodowym Serbii, ale cena jaką płaciła za to była bardzo wysoka. Wydaje się czymś oczywistym, że tworzenie państwa narodowego obejmuje zarówno tworzenie samych struktur państwa, wypełnianie przezeń podstawowych funkcji a także formowanie terytorium, uzasadnione kryteriami historycznymi i etnicznymi. Jednak w przypadku omawianego problemu możemy dostrzec, iż pewien dziewiętnastowieczny model tworzenia państw narodowych, mógł być ponad siły słaby krajów i narodów, zwłaszcza takich, które w wyniku kilkusetletniej dominacji Turcji popadły w długotrwałą stagnację. Ich wyzwolenie narodowe nie musiało przynieść poprawy poziomu życia, bo koszty walki o granice, koszty zbrojeń, wojen, zniszczeń, odszkodowań, długu publicznego, licznych zobowiązań finansowych jakie przyjęło na siebie państwo serbskie, paraliżowały rozwój gospodarczy i społeczny. Niewątpliwie problem odnosi się do pytania o koszty budowy państwa narodowego wśród biednych krajów Europy Środkowej i Południowej. Ceną za narodowe państwo mogła być trwała stagnacja gospodarcza i społeczne przekonanie o braku pożytku z własnego, niepodległego państwa.

⁵⁶ M. Svirčević, *The Establishment of Serbian local government*, s. 115–116.

⁵⁷ M. Jagodić, *Uređenje oslobođenih oblasti Srbije 1912–1914*, Beograd 2010, s. 13; M. Svirčević, *The Establishment of serbian local government*, s. 116.

⁵⁸ Ibidem, s. 123.

⁵⁹ Por. raport naczelnika okręgu Vranje do Ministerstwa Gospodarki Narodowej (Ministerstvo Narodne Privrede): MNP/3 1885, dok. 1899, 5.12.1885.

BIBLIOGRAFIJA

Źródła archiwalne

Arhiv Srbije, Beograd:

Fond Ministarstvo Finansija Fond MF/3 1875–1883 (*Uprava državnih dugova*).

Fond Ministarstvo Inostranih Dela Kraljevine Srbije, 1839–1918.

Fond Ministarstvo Narodne Privrede 1882–1918 Fond MNP/3 1884–1885.

Opracowania

Aleksić V., *Uloga i značaj stranog kapitala u industrializaciji predratne Srbije* [w:] *Deindustrializacija u Srbije*, red. B. Drašković, Beograd, Beograd 2014.

Bandžović S., *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006.

Blumi I., *Ottoman Refugees 1878–1939. Migration in a post-imperial world*, London–New York, 2013.

Đorđević M., *Srpska nacija u građanskom društvu*, Beograd 1981.

Ekmečić M., *Dugo kretanje između klanja i oranja, Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*, Novi Sad 2011.

Istorija srpskog naroda, red. D. Srejskić, S. Gavrilović, księga 5, t. 1, Beograd 1981.

Jagodić M., *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861–1880*, Beograd 2004.

Jagodić M., *The Emigration of Muslims from the New Serbian regions 1877/1878*, „Balkanologie. Revue d'études pluridisciplinaires” 1998, t. 2, nr 2, s. 1–21.

Jagodić M., *Uređenje oslobođenih oblasti Srbije 1912–1914*, Beograd 2010.

Jelavich Ch., *Tsarist Russia and Balkan nationalism. Russian influence in the internal affairs of Bulgaria and Serbia 1879–1886*, Berkeley 1968.

Karpat K., *Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman state, 1878–1914* [w:] *Ottoman Bosnia. A History in peril*, M. Koller, K. H. Karpat, Madison 2004.

Lilić B., *Pirot at the Berlin Congress*, „Serbian Studies” 1999, t. 13, nr 1, s. 59–71.

McCarthy J., *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*, Feltham 1996.

Nikolić-Stojančević V., *Leskovac i oslobođeni predeli Srbije 1877–1878: etničke, demografske, socijalno-ekonomske i kulturne prilike*, Leskovac 1975.

Protić M., *Migrations resulting from peasant upheavals in Serbia during the 19th century* [w:] *Migrations in Balkan history*, red. R. Samaradžić, D. Djordjević, Beograd 1989.

Protić S., *Odlomci iz ustavne i narodne borbe u Srbiji*, Beograd: 1912.

Shaw S. J., Shaw E. K., *History of Ottoman empire and modern Turkey*, t. 2, Cambridge 2005.

Statistički godišnjak Kraljevine Srbije 1893, Beograd 1895.

Statistički godišnjak Kraljevine Srbije 1894–1895, Beograd 1898.

Statistički godišnjak Kraljevine Srbije 1900, Beograd 1904.

Stojičić S., *Agrarno pitanje u novooslobođenim krajevima Srbije posle srpsko-turskih ratova 1878–1907: pravni i politički aspekt*, Niš 1985.

Stojičić S., *Jugoistočna Srbija posle oslobođenja od Turaka*, „Niški zbornik” 1973, t. 1, s. 7–11.

Stojičić S., *Novi krajevi Srbije: 1878–1883: državnopravno i političko izjednačenje novooslobođenih krajeva sa doratnom Kneževinom Srbijom*, Leskovac 1975.

Stojičić S., *Organizovanje opština i opštinskih vlasti u novooslobođenim krajevima Srbije 1878. godine*, „Niški zbornik” 1973, t. 1, s. 83–89.

Svirčević M., *The Establishment of Serbian local government in the counties of Niš, Vranje, Toplica and Pirot subsequent to the Serbo-Turkish wars of 1876–1878*, „Balkanica” 2007, t. 37, s. 111–124.

Treaty between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia, and Turkey for the settlement of affairs in the East: signed at Berlin, July 13, 1878, „American Journal of International Law” 1908, t. 2, nr S4 (Supplement: Official Documents; October), s. 401–424.

Wojna rosyjsko-turecka 1877–1878, red. I. Rostunov, Warszawa 1982.

Zbornik zakona i uredba izdanih u Knjažestva Srbiji od 23 Januara 1876 pa do 1 Juna meseca 1877 god., t. 29, nr 29, Beograd 1877.